

ANDREAS HILLGRUBER:

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉNEK MÓDSZERTANA ÉS ELMÉLETE *

A. HILLGRUBER: Methodologie und Theorie der Geschichte der Internationalen Beziehungen.

Ahhoz, hogy széles körű témánkhoz egy előadás keretében legalább cum grano salis hűek maradjunk, ésszerűnek látszik, ha mindenekelőtt koncentrált formában felvázoljuk a módszertani-elméleti gondolkodás helyzetét mind a „nyugati” (itt minden nem-marxista álláspontra alkalmazott összefoglaló segédjelző értelemben), mind a szovjet (és az azt követő marxista—leninista) történettudományban. Végezetül helyes, ha kiemeljük az egymásnak ellentmondó alapaxiómákat az ideológiai ellenfelek és egyben tudományos vitapartnerek között különböző síkokon történő elméleti megfontolások és mindenekelőtt a kutatási eredmények lehetséges cseréje érdekében.

* * *

A „nyugati” tudomány jelenlegi helyzetének megértéséhez két megállapítás szükséges: a) a *történelemben* — és nem a nemzetközi kapcsolatok történetében — rejlenek a kutatás súlypontjai és az ezeket követő módszertani és elméleti reflexiók, mégha évről-évre megjelenik is számos értékes, részben jelentős diplomáciai-történeti és mindenekelőtt a nagyhatalmak külpolitikájával foglalkozó tanulmány. A nemzetközi kapcsolatok története — különösen az NSZK történettudományában, Franciaországban, a legkevésbé az USA és Nagy-Britannia történettudományában — periférikus helyzetbe került. A nemzetközi kapcsolatok területét a társadalomtudományi jellegű, azaz általános ismeretszerzés alapján álló, inkább analitikus-kategoriális, mint empirikus módszerrel dolgozó, vizsgálódásaiban lényegében időben visszafelé, az 1945-ig kiterjesztett „jelen” által rögzített politika-tudomány foglalta el. Anélkül tette ezt, hogy a különböző politika-tudományi iskolák által kínált kategória-rendszert és a rendelkezésre bocsátott fogalmi eszköztárat a — jelentős mértékben legteljesebb forráshasználatra törekvő és a külpolitikai döntési szituációk előbb-utóbb egyénivé váló interpretációjára koncentráló — historiográfia kritikailag értékelte és oly mértékben használhatóvá tette volna, ahogyan azt a nemzetközi politikában a „szabad” döntés

*Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1976/4. 193–211.

minden tényleges korlátozással és kényszerrel szemben joggal hangsúlyozott momentuma megengedte volna. b) A nemzetközi kapcsolatok (a fogalom a „külpolitika” és a „nemzetközi politika” használatos szinonimája¹) a *politikatudományon* belül is túlságosan sokáig képeztek elhanyagolt területet. Csak az utóbbi években a „Béke- és konfliktus kutatással” összhangban került sor azokra az erőfeszítésekre, amelyek megkísérik „az emberek közötti viszonyok utolsó területét – amely eddig nem tartozott a tudományos elemzés körébe – rendszeres kutatás alá vonni”².

Az eredmény eddig – legalábbis a külpolitika (egyres államoké) és a nemzetközi politika (összességében) közötti viszony problémája, „mint azoknak a viszonyoknak a kölcsönös összefonódottsága, amelyek a különböző államok között, azok különös kapcsolatainak légkörében keletkeztek” – alig jutott túl azon a megállapításon, hogy egy megoldatlan kutatási komplexumról van szó. Az NSZK-ban a nemzetközi kapcsolatok politikatudományi diszciplinájának egyik vezető képviselője, *Ernst Otto Czempiel* röviddel ezelőtt elismerte: „Hiányzik az a módszertani eszköztár, amely lehetővé tenné, hogy az interakciót, azaz a nemzetközi politikát megragadjuk és egyidejűleg definiálható, és egzakt módon meghatározható fokon a rendszer tagjainak külpolitikájától elkülönítsük. Másrészt nem sikerült még eddig egy ország külpolitikájában azokat a befolyásokat megmutatni, amelyek interakció során keletkeztek. Különösen olyan kielégítő eljárást nem sikerült még találni, amely lehetővé tette volna, hogy a két kutatási sík módszertanilag egymással kapcsolatba kerüljön. Vagy makroanalitikai eljárást alkalmaznak, amely alig teszi lehetővé a külpolitika síkjának áttekintését, vagy pedig olyan leíró módszert, amelynek segítségével nem lehet minden gyakorlati esetben az interakciót megragadni. A külpolitika és a nemzetközi politika közötti viszony így eme diszciplína alapproblémájaként jelentkezik, amely feldolgozásra vár.”³ Ezzel egyben már általános nehézségekre is utaltunk; két állam, pl. Németország és Szovjetország, 20-as évekbeli nemzetközi politikája közötti kapcsolatban a tárgyszerű megítélés jelentőségére, vagyis arra, hogy a kapcsolatot se fölő, se alá nem szabad értékelni.

A célképzés szempontjából még átfogóbb és az eredmények szempontjából még szkeptikusabb *Richard Löwenthal*, amikor „a politikai és társadalmi rendszerek történelmi változásai összefolyamatának hatása a nemzetközi rendszerek összkarakterére és a mindenkori nemzetközi konstelláció visszahatása e folyamat belső elemeinek változására” problematikáját központi kérdésként ábrázolja. Megállapítja, hogy a politikatudomány még nincs abban a helyzetben, hogy erre a szisztematikus kérdésre szisztematikus felele-

tet adjon. Rendszeranalízise még gyakran túl absztrakt és történelmietlen ahhoz, hogy a történelmi változások folyamatát számbavegye. A bel- és külpolitika összefüggését érintő kutatásai az eddigiekben főként az egyes kapcsolatok (linkages) létesítésére, a két szféra közti egyes kapcsolatokra, láncszemekre koncentráltak és még alig mertek mondani valamit az összefolyamatról. Okkal, mivel az ilyenfajta kijelentések a kutatás jelenlegi állapotában alig jelenthetnének többet bizonytalan hipotéziseknél, megfontolásoknál, amelyeket nem a rendszeres kutatás, hanem csak a tárgy megközelítő általános ismerete támaszt alá.⁴ Ezzel a döntő dilemmát nevéen neveztük: vagy az „össztársadalmi” fejlődés hivatkozási keretébe állítjuk a nemzetközi kapcsolatok problémájának kutatását, azaz e történelmi folyamat fejlődésének többé-kevésbé meghatározott vagy meghatározatlan előfeltevéseiből indulunk ki, amely a kutatott egyes probléma „helyiértékét” adja – vagy ezt az átfogó problémát „elnyomjuk” és csak a választott témára és az ezzel kapcsolatos szakszerű – metodológiai problémákra, azaz a meghatározott tárgynak megfelelő „kutatás-technikai intézkedésekre” korlátozódunk – azzal a veszéllyel, hogy a speciális kutatás mindenkori egyes eredményei rangjában és súlyában durván hibás becslésekhez jutunk.

Valójában a legtöbb „nyugati” kutatási irány⁵ a nemzetközi politika területén tudatosan megelőzשי mindenkori tételeinek és modelljeinek középtávú hatókörében való kipróbálásával, behatárolt témakörben, és időben térben adott probléma-komplexumban. A legkevésbé vonatkozik ez a történelmi-szociológiai deskriptív tételre, amely – jellemző módon – alapjában véve nem törekszik elméletképzésre; azt sokkal inkább a nemzetközi rendszerek, vagy külpolitikai magatartásmódok rendelkezésre álló leírásai, a számos „case studies” – és „area studies” implicit módon előfeltételezi. Az általánosítás problémája itt mindenütt megoldatlan. Az ebben az irányban folytatott kutatások *Pierre Renouvin* és *Jean-Baptiste Duroselle*⁶ „Introduction à l'histoire des relations internationales” című, – csak kevés elemző-kategoriális belátást közvetítő, primér módon leíró – művétől *Hans J. Morgenthau* „Macht und Frieden”, *Raymond Aron* „Frieden und Krieg”, *Stanley Hoffmann* „Gulliver's Troubles oder die Zukunft des Internationalen Systems”⁹ című történelmi-szociológiai, rendszerezésre törekvő, de kategoriális elkötelezettséget el nem érő (többek között a „hatalom” többjelentésű fogalmára gondolhatunk) írásaiig terjednek. A *kvantifikálásra* törekvő matematikai-statisztikai tétel azonban, amint azt *David J. Singer* a háború- és szövetség-kutatás terén az USA-ban képviseli,¹⁰ óhatatlanul ki van téve annak a veszélynek, hogy csak azt kutassa (és csak azt tartsa jelentősnek),

ami kvantifikálható – mint ahogy azt egy, az I. világháború összeomlásával foglalkozó társadalomtudományi tanulmány szemlélteti, és hogy amit az utolsó 10 év történelmi kutatásai által differenciáltan megfogalmazott a hatalom felelősségével kapcsolatban a háború kirobantásában¹¹, azt ismét ellaposítsa. A nemzetközi kapcsolatok történetének szempontjából jelentősebb az a *szociálpszichológiai* tétel, amelyet többek között *K.J. Holsti* képvisel¹², ő feldolgozta azt a problémát, hogy a nemzetközi politikában az olyan, gyakran kevésbé objektív ellentétek, mint pl. a mindenkori ellenhatalom szándékai szempontjából a cselekvés- és döntést hordozó percepciók, milyen mértékben bírtak (és bírnak) konfliktus-teremtő erővel. Épp olyan fontosak a *rendszer-elméleti* tételek, nevezetesen a kommunikáció-kutatás (mindenekelőtt *Karl W. Deutsch*¹³ munkáira gondolunk), amelynek során a társadalmon vagy az államon belüli kommunikációs mechanizmusok a külvilággal szembeni magatartásának adekvát vagy inadekvát volta kerül elemzésre, „tanulási képességük”, vagy képtelenségük kutatása érdekében. Ez történik, amikor az ún. Decision-making-process elemzésekor a feltételrendszer megragadásáról, valamint a nemzetközi politika minden releváns tényezőjével kapcsolatos döntésről van szó. (Ellentétben az előbbieken említett tételekkel, a rendszerelmélet túlmutat a konkrét kutatási tervek behatárolt területén; itt arról van szó, hogy a vizsgált szerkezetekben felismerjük az azonosságot és az elmélet alapfeltételét igazolva lássuk, hogy az univerzum szisztematikus szerkezete minden részében identikus legyen, mint ahogyan azt *Morton A. Kaplan* „System and Process in International Politics” c. művében átfogóan próbálja bizonyítani.¹⁴) Ezzel szemben főként a *játékelméletnek* (amelynél a racionális konfliktus-magatartásba való betekintés közvetítéséről van szó) és a *szimulációnak* (amely elsősorban olyan didaktikus célokat szolgál, amelyek meghatározott nemzetközi szituációkat reprodukálnak, akciók és reakciók fogantatása érdekében) van heurisztikus értéke. Összességében a nemzetközi kapcsolatok elemzésére szolgáló különböző politikatudományi módszerek – amennyiben a történelemtudomány másfajta kérdésfelvetését segítség gyanánt fogják fel, és ott ahol ez szükséges, a történelmi mélydimenziók között értelmezik azokat – bőséges lehetőséget nyújtanak a NSZK történészei körében a legutóbbi időben felújított vita meghaladásához. E vitát a „külpolitika primátusáért” (a nemzetközi politika, mint az eredeti hatalompolitika önmagába zárt szférája értendő, amely saját „törvényeinek” van alávetve) illetve – a jelenleg domináló hangsúly szerint – a „belpolitika” primátusáért (a „külpolitika”, a társadalmi és belpolitikai feszültségek deriváltjaként tekintendő) folytat-

ják.¹⁵ Célul kell kitűzni, hogy a külső- és belső tényezők interdependenciájának, sokoldalú összekapcsolódásának magyarázatához és értelmezéséhez jussunk el. Emellett az államok alapadottságából kell kiindulni (földrajzi fekvés, a nyersanyagokkal való rendelkezés, ipari kapacitás, katonai potenciál, a lakosság ereje). Tekintetbe kell venni még az adott politikai realitásokat is, (népjogi vagy tényleges kötődések és az egyes hatalmaktól vagy hatalmi csoportoktól való függőség), valamint a külpolitikai cselekvés és reakció feltételeit a nemzetközi rendszer keretén belül, „amely a politikai cselekvés egyéni tere, részben specifikus partnerekkel és részben specifikus eszközökkel.”¹⁶

A 20. sz.-i nemzetközi politikatörténet problémájának elemzésekor tekintetbe veendő szempontok sokaságából és a kérdésfelvetések finomítására a politikatudomány által felkínált lehetőségek közül – a teljességre való törekvés igénye nélkül – felsorakoztattunk néhány, éppen a kongresszus témája szempontjából fontos általános jellegű szempontot. Ehhez csatlakozik Szovjetország, illetve a Szovjetunió külpolitikai elemzésének néhány speciális szempontja, mint a nemzetközi politika itt tárgyalandó szakaszának alapvetően új tényezője. Alapvető – mivel kijelöli a nagyobb és kisebb egyes elemzések keretét – az „egyensúly” és a hegemon törekvések közötti feszültségek által kialakított hatalmi rendszer (Európában és az egész világon) értékelése az I. világháború befejezésekor. Ez lényegében a nagyhatalmak szilárd köre által hordozott különös nemzetközi kapcsolatszövevény, amely a 18. században jött létre, és amely alapvető vonásait a késői abszolutizmus idején nyerte el. Társadalmi megalapozottságát legelőször a francia forradalom tette kérdésessé, de I. Napóleon legyőzése után restaurálták. E rendszer az ipari forradalom hatásai, annak gazdasági, társadalmi és politikai következményeinek eredményeként mélyreható változásokat vett fel. A XIX. sz. második harmadában az egymással rivalizáló imperialista nagyhatalmak tengerentúli terjeszkedése folyamán globális méretekben kiterjedt és a hatalmi rivalitásból létrejövő I. világháború során már alapjaiban megrendült. 1917 óta a szovjet hatalom társadalom- és ideológiai követelményei következtében immár másodszer teljes egészében kérdésessé vált; konfrontálódott. Oroszországban éppen az Októberi Forradalom után közvetlenül következő években (1921-ig) gyakran szorosán egymásután következő fázisokat kell megkülönböztetni ahhoz, hogy ezen idők nemzetközi politikájában a konstellációk és motivációk gyors ütemű változását megértjük. Ezekután – az egészet tekintve – hosszabb távon érvényes kijelentéseket lehet tenni, de még a különböző államok által Szovjet-Oroszországgal

szemben) képviselt célkitűzéseket is könnyebb alternatívákká összefogni. Közben arról van szó, hogy a mindenkori érdekek helyzetét kell megérteni; ahhoz, hogy a kitűzött célok horderejét megállapíthassuk, a másik oldal ön-értelmezését is tekintetbe kell venni, figyelembe véve intencióinak gyakran pontatlan felfogását (különösképpen ha a Szovjetunióról van szó), amelyet gyakran valóságos célkitűzésként kezelnek. A fogalom tartalmának változása és a nemzetközi politika kulcsfogalmainak, pl. az „egyensúly” fogalmának, egyes államok különböző képviselői által történő alkalmazása különös figyelmet érdemel, nehogy túlságosan felszínes magyarázó-modelleket kínáljunk fel. Ebben az időben a külpolitikai tradíciók még valóságosak voltak, de objektíve már kérdésesek lehettek, vagy pedig tudatosan manipuláltak velük, mint pl. a sokat emlegetett bismarck-i Oroszország-politikával.

Különös nehézséget tartalmaz a kontinuitás-problematika. Ügyelni kell arra, hogy az egyes felismerhető kontinuitás-vonalakat ne értelmezzük elhamarkodottan kontinuitás-áramként, hogy a személyi- és intézményes kontinuitás ellenére, sőt a vezető csoportok identitása ellenére, amelyek 1914 előtt minden kapitalista országban erősebben ki voltak téve az „alulról” jövő nyomásnak, „tanulékonyáguk” következtében (*Karl W. Deutsch* szerint) céljaikat nagymértékben meg tudták változtatni, míg másrészt bizonyos pozíciókat megtartottak. Itt a differenciálódás következtében sok mindent tisztázni kell, mielőtt átfogóbb kérdéseket – mint a nemzeti külpolitika hajtóerői a nemzetközi terület konkrét aktivitására való kihatással – fogalmaznánk meg. (Ide tartoznak belpolitikai szempontok a divergáló erők integrációja szerint, „szociálimperalista” aspektusok a „rendszerstabilizálás” céljából, gazdasági motívumok, tartósság, vagy – az ugrásszerűen megváltozott technika általános feltételei mellett, de speciálisan a modernizált haditechnika befolyására is – az örökölt hatalomkalkulátori vagy biztonság – biztosítási mozzanatok megerősödése.) Összességében a különböző hatalmak külpolitikájának meghatározóit és variánsait az eddigiéknél konkrétabban lehet megállapítani, és aszerint meghatározni, hogy milyen súly tulajdonítható a társadalmi struktúra tartósságának és változásának a politikai vezetés csúcán és az azt viselő hatalmi eliten belül; hogy milyen jelentőség tulajdonítható a meghatározott attitűdöknek, valamint azoknak a „képzeteknek”, amelyek más államokról és nemzetekről a vezető rétegekben és a széles néptömegekben kialakultak, valamint a más hatalmakkal szembeni magatartás során kialakult „barát” és „ellenség” fogalmának.

Összefoglalva: annak a kérdésnek a megválaszolásáról van szó, hogy milyen kívülről jövő (a mindenkori percepciók által közvetített) követelmé-

nyek alapján, milyen (ténylegesen adott vagy feltételezett) hatalmi konstelációban, milyen belső feltételek mellett, milyen kollektív és individuális motívumokból kiindulva, milyen közeli és távoli célokkal, fő- és mellékszándékkal és végül milyen alternatívákkal szemben hoztak döntést a hatalmak a nemzetközi politika területén. Emellett az is ki fog derülni, hogy voltak-e átfogóbb, összpolitikailag — ideológiailag meghatározott koncepciók, hosszabblejárátú külpolitikai „stratégiák”, amelyeknek keretén belül a konkrét tervek és cselekvések mozognak, vagy pedig csak rutinszerű politikáról van szó, pragmatikus cselekvéssel és reagálással. Emellett a kérdés különös jelentőséget nyer, amilyen mértékben a döntéseket tényleges vagy állítólagos „kényszerek” objektíve vagy az önértékelés szerint is meghatározzák, amelyek vagy a társadalmi rendszerből fakadnak, vagy pedig megelőző döntések-ből, mindenekeelőtt az „alap-váltóállításokból” adódtak, a cselekvők önértékelése fokának és a kutatás összefüggései által terhelt felismeréseknek a ténylegesen adott cselekvési szabadság szerinti meghatározására.

Végezetül átfogóbb az a stabilitásból vagy fenyegetésből kiinduló reflexió, amelyet az I. világháború végén alapozott meg a nemzetközi rend. Ezt a problémát *H.A. Kissinger* a „legitim” vagy „forradalmi” kategóriákkal próbálja megragadni, miközben a legitimitás alatt csak azt akarja érteni, „hogy a nagyhatalmak nagyjában és egészében egy meghatározott nemzetközi rendet respektálnak”, míg az ezt a rendet alapvetően elutasító hatalom és a többi hatalom közti viszony „forradalmiként” értelmezendő. Ebben az esetben ugyanis már nem a fennálló renden belüli különbségek elsimításáról, hanem magáról a fennálló rendszerről van szó.” *Kissinger* a német birodalmat a Weimari Köztársaság idején ebben az értelemben forradalmi hatalomnak tekinti, tartózkodik azonban az arra vonatkozó kérdésfelvetéstől, hogy az a Szovjetunió, amely kezdetben (1917–21) kétségtelenül forradalmi volt az előbbi felfogás szerint, a 20-as, 30-as évek során, ha nem is ténylegesen, de legalábbis részben a „legitim” rend részévé vált-e és ha igen, milyen mértékben. Másképpen kifejezve: hogy a Szovjetunió revizionista hatalom volt-e, vagy pedig a korlátozott lehetőségek következtében (a Vörös Hadsereg ereje illetve gyengesége), ténylegesen — nem néhány képviselője verbális kinyilatkoztatása által, vagy a külföldi emisszáriusok révén — érdekelt volt a status quo fenntartásában. Másrészt tisztázandó az a kérdés, hogy már a weimar-i Németország is átmeneti tényezője volt-e az 1919–20-as legitim rendnek. A Szovjetunióra vonatkozó kérdés a „koegzisztencia” — problematika történelmi kezdetébe torkollik, abba a feladatba, hogy pontosan tisztázzuk: milyen módon hatott a különböző társadalmi rendszerű

államok között fennálló hivatalos vagy de facto béke a 20-as években és a 30-as évek elején a tartós társadalompolitikai és ideológiai konfliktusokra és fordítva: a társadalompolitikai és ideológiai „harc” – helyzet állandóságának milyen visszahatásai voltak a nemzetközi politikára általában, és a kapitalista hatalmak és a Szovjetunió közötti kapcsolatra különösen. Ezzel felvetettük a korszak nemzetközi kapcsolata történetének központi kérdését, amelyet néhány, a tárgyalt időszak szovjet külpolitikai analízisének speciális módszertani és elméleti szempontjával kell kiegészíteni ahhoz, hogy a szovjet állam létezése következtében a mélyrehatóan megváltozott nemzetközi politika jellegét az 1917-es szakasz nemzetközi politikájával szemben kielégítő módon megértsük. *Dietrich Geyer* ezt a témát a „Szovjetunió/külpolitika I.” c. mű bevezetésében olyan részletesen tárgyalta, hogy az általa kidolgozott szempontokat itt csupán csak címszavakban kell – fejtegetéseire támaszkodva – összefoglalni. Nála a hangsúly a korábbi (1917–21-es) évekre tevődik, amelyek a jelenlegi, a 20-as évek nemzetközi kapcsolataival foglalkozó szovjet histográfiában a „koegzisztencia” – fázissal szemben alulmaradtak. *Geyer* reflexióinak rövid visszaadásával in ciplite már a nemzetközi kapcsolatok története szovjet, illetve marxista–leninista módszertanához és elméletéhez érintési – ellenpontokat is meghatároztunk, amelyeket a következőkben külön-külön ismertetünk. *Geyer* – elismerve, hogy az átmeneti orosz érdekek és ambíciók kérdése jogosult –, igen korlátozottan látja annak a három állítólagos konstans tényezőnek a szerepét, melyeket a „nyugati” irodalomban gyakran az orosz külpolitika kontinuitásának megállapításához magatartásuk alapmintájaként emelnek ki az 1917-es cezurát átlépve. E tényezők nem, vagy nem kielégítő módon veszik számba a belpolitikai, társadalmi és gazdasági tényállások mélyreható változásait, valamint azoknak a politikai és társadalmi eliteknek a leváltását, amelyek a külpolitika döntési tényezőihez konstitutív módon hozzátartoznak. ... A szovjet külpolitika megértéséhez döntően az a fontos, hogy a szovjet állam viszonya a külvilághoz „nem annyira történelmi analógiákból fakadó következtetések, mint inkább a bolsevik forradalmi gondolkodás kategorialis kerete által volt övezve” (és – amilyen mértékben a nemzetközi politika minden egyes szakasza külön-külön megvizsgálandó – lesz is).

Az a feladat, hogy „a szovjet külpolitika elméleti premisszáit kapcsolatba hozzuk ennek a politikának a történetével” és kidolgozzuk, hogy milyen funkcióváltáson és formaváltozáson mentek át a bolsevizmus axiómái, amióta arról van szó, hogy a Szovjetországnak vezetői praxisának saját fogalmai iránti igényét ki akarják elégíteni.”²²

Minthogy a történelmet egészként, az „osztályharcok történeteként” értelmezik, „a nemzetközi rendszerben az állami kapcsolatoknak és konfliktus-szituációknak is ezen az alapvető tényálláson” kell nyugodnia. „Minden külpolitikai elemzés megrekedt ennél az alapigazságnál. Az Oroszországi Forradalom elvileg nem nemzeti, hanem nemzetközi folyamat volt.”²³

„Az orosz burzsoázia tőkés osztályuralmát megdönteni hivatott Vörös Október történelmi értelme e széles horizontra való kitekintésként jelentkezett. A nemzetközi forradalom nélkül az orosz forradalom elveszett volna. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért volt beágyazva a külpolitika kezdete óta a világforradalmi elvárások és célkitűzések összefüggésébe és arra, hogy miért nem lehet gondolni sem a szovjet hatalom és a nemzetközi forradalmi politika elválasztására.”²⁴ Lenin ezen túlmenően a proletár-forradalom vonatkozási rendszerét messze a „kapitalizmus ipari centrumán túlra” terjesztette ki. Az emberiség nem-proletár többsége nem csupán mint a kapitalista kizsákmányolás és elnyomás objektuma, hanem mint a történelem szubjektuma is szerepel, mint a világváltozás forradalmi potenciálja, amelynek célja szükségképpen a szocializmus — minden elnyomás megszüntetője”.²⁵ Lenin későbbi véleménye szerint a szocializmus — az egyenlőtlen politikai és gazdasági fejlődés következménye — először valószínűsíthetően csak egy országban győzhetett, így „nem csupán az ellenséges osztályok között, hanem egyidejűleg a ’szocialista’ és ’kapitalista’ országok között is felmerült a konfrontálás formáinak kérdése.” A perspektíva az volt, hogy „ennek az egy országnak a győztes proletariátusa... a világ fennmaradó tőkés része ellen, a többi ország elnyomott osztályait próbálva magának megnyerni „szükség esetén akár katonai erőszakot is használva a kizsákmányoló osztályok és államaik ellen.”²⁶ „A forradalmi polgárháború” átalakulását állami háborúvá elkerülhetetlennek tekintették, mivel feltételezték, hogy a ’tőkés’ országok burzsoáziája mindent elkövet azért, hogy az egyetlen, ’szocialista’ államot tönkretégye.

1917 után a szovjet vezetés egy olyan „permanens legitimációs nyomásnak volt kitéve, hogy még a pragmatikus döntéseket is szilárd elvek fényében értelmezte és igazolta.”²⁷ „Mivel minden világforradalom elkerülhetetlenségére vonatkozó szkeptikus hozzáállás kérdésessé teszi a proletárdiktatúra értelmét, a teoretikus alapelveket továbbra is az ideológia-kritikai vizsgálatból merítették.” „Az ideológiát mint a bolsevik politika működő és operacionálható eszközét alkalmazták.” „Minden külpolitika alapelve az a mondat volt és marad, miszerint az ellenség, amelyet le kell győzni, a nemzetközi imperializmus, a ’tőkés világrendszer’, amely fejlődésének végső

stádiumában van.” Mindez a szovjet külpolitikának kiengesztelhetetlen jelleget kölcsönzött. „A béke fogalma legradikálisabb értelemben véve ennek az ellenségnek a megsemmisítéséhez, a nemzetközi forradalom győzelméhez kötődik.” A külpolitikai stratégia állandóan „a többi ország forradalmi változását célozta a szocializmus irányában.” A határozat a külvilág társadalmi és gazdasági szerkezetébe való beavatkozásra irányult. Azt gondolták, hogy ezzel egyidejűleg becélozták a történelem irreverzibilis mozgásirányát. A történelmi törvény és a stratégia azonosságának gondolata axiómatikus rangra emelkedett.”²⁸

Az 1917-es kiinduló helyzetbeli felfogás szerint a szovjet vezetés elképzeléseitől eltérően Szovjetország állami külpolitikája elválhat a nemzetközi külpolitikától. Csak az 1918-as Breszt–Litovszk-i szituáció vetette fel azt a problémát – amely a későbbiekben egyre bonyolultabban merült fel –, hogy miként lehetne a szovjet állam hatalmának biztosítását (és kiterjesztését) a forradalom nemzetközi érdekeivel egyesíteni. Ennek elenére „az a premissza, amely szerint a nemzetközi forradalmasítás politikája és a szovjet–orosz-állam nemzetközi politikája alapvetően azonosak... a polgárháború végéig nem vált kérdésessé.”²⁹ Az 1920-as orosz–lengyel háború egyenesen ideáltipikusan mutatja a hatalom-biztosítás és a szovjet-rend kiterjesztésének összekapcsolódását az „önálló” szovjet államok szövetségének céljával (így pl. Szovjet-Lengyelország, Szovjet-Németország, Szovjet-Magyarország stb. gondolata). Jóllehet a nemzetközi politika osztályharc-axiómája 1921 után sem veszítette érvényét, mégis előtérbe került az államok világában a kettős gazdasági- és tulajdonviszonyok teorémája, egy noha „legnagyobb mértékben változékony, de mégis kétségtelen, vitathatatlan – a kapitalizmus és szocializmus közötti – egyensúlynak az elmélete” a szovjet külpolitika új axiómájaként. Magától értetődik, hogy a nemzetközi politikában a Szovjetunió-faktor tényleges változáson ment keresztül; hogy az ellenhatalmak (az állami vezetés, a társadalmi vezető rétegek és a „tömegek” szintjén egyaránt) ezt a tényt mennyire vették át a „bolsevizmusról” alkotott felfogásokba és „képeikbe”, azt az egyes kutatások dönthetik el. A világorradalom, a Kommunista Internacionálé harci eszközei mindenestre a helyzetfelméréshez igazodtak. Figyelembe kell venni, hogy a szovjet képviselőknek a Kommunista Internacionáléban a világorradalmi szakaszban, de még a 20-as évek elején is tekintetbe kellett venniük a különböző KP-partnereket, egészen addig, amíg a Komintern az európai kommunista pártok bolsevizálódásával többé-kevésbé párhuzamosan a szovjet külpolitika tiszta eszközevé nem vált. „Az Oroszországon belüli érdekek primátu-

sa” (újjaépítés, később „a szocializmus építése egy országban”) a szovjet vezetés külpolitikai gyakorlatában a „védelmi politika” számára is meghatározóvá vált. Amellett a szovjet Ázsia-politika és a szovjet Európa-politika közötti kölcsönhatás minden fázisban különös figyelmet érdemel.

A felvázolt 1917-es kiindulópontból és az 1921-ben kirajzolódó változásból adódnak – mint ahogy *Geyer* kifejti – a szovjet külpolitika kutatásának alapvető problémái a 20-as és a korai 30-as évek változó nemzetközi konstellációjának keretei között, amelyeket csak komplikált analitikus modellek segítségével lehet kielégítően megoldani: (1) „mennyiben fogható fel a Szovjetunió nemzetközi politikája a belső fejlődési célok funkciójaként, azaz a belpolitika primátusának kifejeződéseként, (2) vajon a Szovjetunióban a társadalmi-gazdasági változás rövid- és középtávú céljait és módszereit befolyásolják-e a megváltozott nemzetközi feltételek, és ha igen mennyiben, és (3) mennyiben alakították át mind a technikai-ipari változás eredményei, mind a nemzetközi rendszer módosulásai a Szovjetunió világpolitikai helyzetét, külpolitikájának akciólehetőségeit és ezzel a Szovjetunió nemzetközi stratégiáját.”³⁰

Ezen háttér előtt kiélezve tehető fel a kérdés: mennyiben tudott a „világforradalom” a 20-as években – minél inkább az összpolitikai döntések középpontjába állította azt Sztálin – még elérhetőnek tartott reális cél felmutatni és mennyiben vált pusztá ideológiai metaforává. ...

* * *

A „polgári” tudomány ellen felhozott alapvető kifogások lényegében fedik azokat a pozíciókat, amelyeket a marxista politológus *Wolfgang Abendroth* egy, a NSZK-ban lefolytatott példaszerű vitában *Otto Czempiel* le szemben képviselt. Tekintve, hogy ez a vita dióhéjban tartalmazza a nemzetközi kapcsolatok mind „nyugati”, mind marxista–leninista elméletére, illetve módszertanára vonatkozó kölcsönös kételyeket, a szembenálló felek fő állításait megismételjük. *Abendroth* hangsúlyozta, hogy minden olyan kísérlet, amely a nemzetközi kapcsolatok egyes aspektusait, vagy problémaköreit a társadalomtörténeti összefüggésből kiragadja, (vagy az egyes államok külpolitikáját a mégha ellentmondásosan is szerveződő nemzetközi társadalmi egység, annak előfeltételei és tendenciái totalitásának mozzanatain kívül itéli meg) nem ragadja meg a valóságot, ha erre a problémára legalább is nem utal tudatosan... Az empirikusan meghatározott tények elemzése erre a reflexióra kényszerít. Ha az elemzés mindettől mentes marad,

sükszükszgerűen csorbát szenved és valótlanná válik.”⁵² Módszertanilag: „a tudomány nem más, mint a valóság tükröződése a tudatunkban, hogy azt felfoghassuk és tudatosan alakíthassuk. A külpolitika /mint az egyes államok magatartásának tana, és az International Relations, (mint az összrendszer tana)/ tehát egy, a maga totalitásában létező folyamat mozzanatait képezik, amelyek kölcsönösen áthatják egymást. Ez nem mond ellent annak, hogy ezen egész minden egyes elemét önállóan is szemlélni kell, sokkal pontosabb empirikus elemzést alkalmazva. Ezt a kiragadást („individualizálást”) azonban nem szabad a tudományos szemléletben abszolutizálni.”⁵³

Ezzel szemben *Czempiel*: „Igaz, hogy ... külpolitikai, vagy nemzetközi jelenségek elemzésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül történelmi közvetítettségüket, minden esetben meg kell vizsgálni, hogyan befolyásolja a múlt, akár mint tapasztalati bázis, akár mint konstelláció az aktuális döntéseket. A döntő kérdés itt azonban módszertani jellegű: hogyan lehetünk úrrá ezen a történelmi összefüggésen, hogyan lehet a szerkezeti összefüggéseket a jelenkor történelmi feltételeiként felfogni. Véleményem szerint ezt a kérdést ma még nem tudjuk határozottan megválaszolni... A nemzetközi kapcsolatok diszciplínája alapján véve az *Abendroth* úr által képviselt pozíció mögé kerül, kérdésessé téve azt.”⁵⁴ A nem egyetlen elmélet által összekapcsolt előfeltevések alapján a nemzetközi politika terén folytatott kutatások számára két hipotézis kézenfekvő. „1. A társadalmi-gazdasági feltételek nem rendelkeznek olyan relevanciával, hogy alapvetően befolyásolhatnák a nemzetközi rendszerek struktúráját. Természetesen ezek a belső döntés-folyamatok további tényezőivel együtt egy meghatározott hatást fejtenek ki, ezeket meg kellene fogalmazni és meg kellene vizsgálni. 2. Rendszerszerű összefüggések, azaz a nemzetközi rendszerek állapotai, amelyek az egyes egységek interakcióiból adódnak, „olyan kvalitásra”, ellenállásra és önmozgásra tesznek szert, hogy alapján véve inkább meghatározzák az egyes egységek magatartását, mint az egységek belső döntési feltételei.”⁵⁵ *Abendroth* ezzel szemben „alapján véve történelem-filozófiai és nem társadalomtudományi pozíciót képvisel.” Ha *Abendroth* úr valóban azt gondolja, hogy az „össztársadalmi folyamatot” áttekintette, és a totalitást nem csak felülvizsgálhatatlannak, hanem nyilvánvalóan evidensnek is tartja, akkor ez kétségtelenül csakis egy legitim és érdekes, de mégis csupán filozófiai, spekulatív, vitatható feltevés. Az analitikus társadalomtudománynak ezzel szemben az a felfogása, hogy a legjobb esetben is csak egyes régiókra vonatkozó parciális elméletek létezhetnek, középtávú érvénnyel, – a jelenlegi elméleti és analitikai eszköztár mellett természetesen csak tökéletlenül –

ami azonban az egész történelmi folyamatot átfogó elméletben ellentmondást, vagy jóslást rejt magában. Az emberi megismerés lehetőségeinek ilyen felfogása a Comte-i bevezetés után még mindig a tudomány előtti szakaszhoz tartozik. Természetesen ez ellen sem emelhető semmi kifogás, amíg egy ilyen elmélet privát filozófiai keretek között marad... Az én ellenvetésem a marxizmus jelenlegi verzióival szemben ... a történelmi folyamatok totalitása ismeretének és azok beteljesítésének igényére vonatkozik: „Gesta Dei per Francos”⁵⁶.

„Nyugati” történészek, akik nem egy totalitás vázlatából indulnak ki, illetőleg nem azonosítják magukat azzal a hegeli állítással, mely szerint csak „az egész” az igaz, a *Czempiel*-féle alap-pozícióval való egyértelmű egyezés esetén nagyobb megértést tanúsítanak a marxista felfogás követelményeivel szemben, mint a politológus maga. A nemzetközi politika egyedi kérdéseire vonatkozó kutatásaikat nagyobb történelmi összefüggésben helyeznék el, mindenesetre anélkül, hogy ennek a „keretnek” – amelyet legjobb tudásuk és lelkiismeretük ellenére, végső biztonság nélkül, a bírálatokkal szembeni állandó nyíltsággal, módosítási és korrekciós készséggel és az igen szükséges változtatásokkal igyekeznek megfogalmazni – valaha is általános elismerésére számíthatnának. Emellett az a tudományos belátás vezeti őket, hogy a megerősített tudományos igazságok értelmében a „legmagasabb szigorúsági fokot” a szűk és nem a tág, a speciális és nem az általános, néha a rész, de sohasem a totalitás képviseli.⁵⁷ Itt, az egyedi kutatások terén helye van a konfrontációnak, a szakmai és tudományos vitának, a „nyugati” és a marxista–leninista történészek között. A mindenkori másik oldal kutatási eredményeinek megismeréséből – de az ezen eredményekhez vezető tételekből is – kiindulva egy világosan körülhatárolt terv keretén belül lehetségesé válhat majd az eredmények figyelembevételén és átvételén keresztül végbemenő együttműködés (amelynek keretén belül az alig áthidalhatónak tűnő nagy nehézségek értékelése mellett a mindenkori premisszáik is vitathatókká válnának), feltéve, hogy a tudományos fáradozások kölcsönös elismerésre számíthatnak. Mert: (így lehetne mindkét oldalon érvelni) „A történelmi folyamat olyan komplex, hogy egyetlen módszer sem lehet teljesen megfelelő. Visszatekintve azt lehetne mondani, hogy az egyoldalú irányzatok is, amennyiben nem tértek el a tudományos eljárás szigorától, hoztak eredményeket, amelyek a tudományos kutatás alapján rejlenek.”

JEGYZETEK

- * A referátum a második leningrádi német–szovjet történész-találkozóra (1975. IV. 1–7.) készült. Ennek a bevezető referátumnak a célja – amelynek szovjet megfelelője *A.L. Narocnickij* „Über die Theorie und Methodologie der internationalen Beziehungen” című referátuma –, a szovjet és német történészek közötti párbeszéd megindítása mellett az álláspontok kölcsönös kiemelése és azok idézeteken keresztüli megelevenítése volt.
1. A fogalmi zürzavar igen nagy. A „külpolitika”, – amely állandóan egy államhoz van hozzárendelve – és „a nemzetközi politika” – amely sok ilyen „külpolitika” összességét adja, – elhatárolására tett kísérlet világos; ezzel szemben a „nemzetközi kapcsolatok” fogalmának fenntartása – amelyet a szerző szintén javasol – a „nemzetközi politika elmélete” számára problematikus. Ennek ellenére a cikk fejtegetései ehhez a terminológiához igazodnak.
 2. *E.O. Czempiel*: Aussenpolitik und internationale Politik. Ansätze und Probleme. In: Internationale Politik. Grundlagen, Auswirkungen, Verläufe. Kiadja: *Josef Mück* (= Adalékok a Bad-Wildung-i „Gemeinschaftskunde”-hoz, 4. kötet.). Wiesbaden, év nélkül, (1972), 12 old. és folyt. (idézet a 12. oldalról.) (továbbiakban *Czempiel I.*), részletesebben ugyanaz (a kiadó): Die Lehre von den internationalen Beziehungen, Darmstadt, 1969.
 3. Így *Czempiel I.* összegezése, 17. o.
 4. *R. Löwenthal*: Internationale Konstellation und innerstaatlicher Systemwandel. In: Historische Zeitschrift, 212. kötet (1971), 41. o. és folyt. (idézet a 41. oldalon) – Ehhez még lásd *Stanley Hoffmann*: Gulliver's Troubles, oder die Zukunft des internationalen Systems. Bielefeld 1970. 29. o.: „A nemzetközi rendszer gondolata a belpolitikai rendszer analógiáján nyugszik: mindkét 'rendszer' gondolati konstrukció – azaz analitikus paraméter – és néhány kulcstényezőre koncentrálódik, amelyek meghatározott posztulátumokon alapulnak: a politikai adatok káoszát rendezni kell, az egyes résztvevők között világosan felismerhető a kapcsolat-minta, a legfontosabb nagyhatalmak minden önkényesség nélkül elkülöníthetők, s az egyik 'nagy'-nál végbemenő változások világosan észlelhető visszahatást eredményeznek a többiekénél. A nemzetközi rendszerrel alkotott elképzelés elmosódottabb, mint a belpolitikai rendszereké alkotott kép, mivel az akadémiai konstrukció, ha lehet, még távolabb áll a politikai realitástól. Mindenek előtt e rendszer decentralizációja révén válik problematikusá, hogy vajon államhivatalnoka tudatában van-e egzisztenciájának. Ennek ellenére a 'nemzetközi rendszer' fogalma meghatározott hasznossággal rendelkezik, ha a következőket szem előtt tartjuk: (1) Tulajdonképpen célja abban áll, hogy a konkrét történelmi tények megértését elősegítse, (2) e cél elérésének megfelelő útja nemcsak a nemzetek közötti, hanem az absztrakciók közötti kapcsolatok elemzése, amelyekről el lehet fogadni, hogy összefogják a nemzetek közötti kapcsolatokat, és (3) a fogalomnak leíró, nem előíró jellegűnek kell lennie. – Megfontolandó az is, hogy amennyiben a XX. században, különösen az I. világháború óta, a II. világháború óta felerősödve a nemzetközi rendszer szuverén államok körének modelljeként (nem csak népjogi- formális, hanem hatalmpolitikai értelemben véve) még érvényességre tarthat igényt; és hogy mennyiben nem teszik szükség-

gessé a nemzetközi összefonódások (gazdasági kötődések és függések, szövetségek és más hasonló) a kutatásokat [A bstriche–] általában és a két állam közötti kapcsolatok elemzésének módosítását.

5. A felsorolásban követem *Czempiel* I. 25. o. és a következők kutatási téziseinek és módszereinek ajánlásait. – Részletes tagolást tartalmaz *Klaus von Beyme* „Internationale Beziehungen” c. áttekintése, In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Kiadja: Klaus D. Kernig, Freiburg – Basel – Wien 1969, III. kötet 207. o. és a következők; Ettől eltér a *Jean-Baptist Duroselle* „Aussenpolitik-Theorie” c. cikkében található felsorolás. In: U.a. az enciklopédia, I. kötet., u. ott 1966, 520. o. és köv., v.ö. *Karl Kaisers* „Theorie der Internationalen Politik” c. cikkével. I: Internationale Beziehungen. Kiadja: K.D. Bracher és E. Fraenkel, Frankfurt a.M. 1969. 275. o. és köv.
6. *P. Renouvin, J.B. Duroselle*: Introduction á l’histoire des relations internationales, Paris 1964.
7. *Hans J. Morgenthau*: Politics among Nations. New York, 1948, 1955., német kiadás: Macht und Frieden, Grundlegung einer internationalen Politik. Gütersloh 1963.
8. *Raymond Aron*: Paix et guerre entre les nations. Paris 1962, német kiadás: Frieden und Krieg, Eine Theorie der Staatenwelt, Frankfurt a.M. 1963.
9. *Stanley Hoffmann*: Gulliver’s Trouble or the Setting of American Policy. New York 1968; német kiadás: Gulliver’s Troubles oder die Zukunft des internationalen Systems, Bielefeld 1970.
10. *David J. Singer* (Ed.): Quantitative Internationale Politics Insights and Evidence. New York 1968.
11. *Klaus Jürgen Gantzel (Gisela Kress) Volker Rittberger*: Konflikt-Eskalation-Krise. Sozialwissenschaftliche Studien zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges, Düsseldorf 1972 – Immanuel Geiss, Volker R. Berghahn és John C. G. Röhl (helyenként kiélezett) kritikáival a társadalomtudósok kutatási eredményeire vonatkozóan.
12. *K.J. Holsti*: International Politics. A Framework for Analysis. Englewood Cliffs (N. Y.) 1967.
13. Mindenekelőtt: *Karl W. Deutsch*: The Analysis of International Relations. Englewood Cliffs (N. Y.) 1968.
14. *Morton A. Kaplan*: System and Process in International Politics New York 1957.
15. Ehhez mindenekelőtt lásd: H. Rothfels: Vom Primat der Aussenpolitik. In: Aussenpolitik I. (1950), 274. o. és köv. U.a.: Gesellschaftsform und auswärtige Politik. Laupheim 1951; u.a.: Sinn und Grenzen des Primats der Aussenpolitik. In: Aussenpolitik 6. (1955), 277. o. ff.; *K.D. Bracher* Kritische Betrachtungen über den Primat der Aussenpolitik. In: Faktoren der Politischen Entscheidung. Festschrift für E. Fraenkel, Berlin 1963. 115. o. ff.; *C.J. Friederich*: Vom Ende der Kabinettspolitik. In: Aussenpolitik I. (1950) 20. o. ff.; *H. Heffter*: Vom Primat der Aussenpolitik. In: Historische Zeitschrift, 171. kötet (1951), 2. old. ff.; *E.O. Czempiel*: Der Primat der Auswärtigen Politik, Kritische Würdigung einer Staatsmaxime. In: Politische Vierteljahrsschrift 4. (1963), 266. o. ff.; *E. Krippendorf*: Ist Aussenpolitik Aussenpolitik? Ein Beitrag zur Theorie und der Versuch, eine unhaltbare Unterscheidung aufzuheben. In: Politische Vierteljahrsschrift 4. (1963) 243. o. ff.; *E. Kehr*, Der Primat der Innerpolitik, Kiadta és a bevezetést írta *Hans-Ulrich Wehler*,

- Berlin 1965. Dieanachronistische Souveränität. Zum Verhältnis von Innen- und Aussenpolitik. Kiadó *E.O. Czempiel*, Köln, Opladen 1969. Hans-Ulrich Wehler: Bismarck und der Imperialismus Köln–Berlin 1969, 3. Kiadás 1972, különösen a 30. old. és ff., 142. o. ff. és 454. o. ff. *A. Hillgruber*: Politische Geschichte in moderner Sicht. In Historische Zeitschrift. Bd. 216. kötet (1973) 529. o. ff.
16. *Waldemar Besson*: Die Aussenpolitik der Bundesrepublik. München 1970, 16. o.
17. *Henry A. Kissinger*: A World Restored. Castlereagh, Metternich, and the Restoration of Peace, 1812–1822. New York 1957, német kiadás: Grossmacht Diplomatie. Von der Staatskust Castlereaghs und Metternichs. Düsseldorf–Wien 1962, 7. o. ff.
18. Osteuropa-Handbuch, Sowjetunion/Aussenpolitik I. kötet, 1917–1955, kiadja Dietrich Geyer. Köln–Wien 1962, 1. o. ff.
19. u.o. 2. o.
20. u.o. 10. o.
21. u.o. 13. o.; a következő idézet 14. o.
22. u.o. 21. o.
23. u.o.
24. u.o.
25. u.o. 23. o.
26. u.o. 26. o.
27. u.o. 29. o.
28. u.o. 30. o.
29. u.o. 39. o.
30. u.o. 51. o.
- ...
52. Internationale Politik. Grundlagen, Auswirkungen, Verläufe. Kiadja: Josef Mück. (Adalékok a Bad–Wildung-i Gemeinschaftskunde"-hoz, 4. kötet) Wiesbaden, év nélkül (1972), 362. o. Ez a vita tartalmazza *W. Abendroth*: International Relations und Aussenpolitik als Teildisziplinen der Politischen Wissen-Schaft című művét. Kritikai megjegyzések a szóban forgó kötethez, u.o., 357. o., ff.; *W. Abendroth*, *E.O. Czempiel*: Kolloquium über Grundsachverhalte der internationalen Politik, u.o.; 364. o. ff., *Abendroth* magyarázataival (u.o. 364., 370. o., 377. o. ff.) és *Czempiel* magyarázataival (u.o., 368., 374., 379. oldalak és a köv.)
54. u.o. 368. o.
55. u.o.
56. u.o. 379. o.
57. *Reinhard Wittram*: Anspruch und Fragwürdigkeit der Geschichte. Sechs Vorlesungen zur Methodik der Geschichtswissenschaft und Ortsbestimmung der Historie. Göttingen 1969, 88. o.
58. u.o. 59. o.